

تحلیل جایگاه و مختصات حدیث نگاری ابن عقده؛ با تکیه بر روایات تاریخی او

علی احمدی (دانش آموخته سطح ۳ تاریخ اهل بیت :)

aliahmady1355@yahoo.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۶/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۹/۲۲)

چکیده

ابوالعباس، احمد بن محمد بن سعید بن عقده، یکی از محدثان زیدی قرن سوم و چهارم هجری است که بیش از سی عنوان کتاب، در حوزه‌های گوناگون علوم اسلامی نگاشته که اکثر قریب به اتفاق آنان، از بین رفته است؛ هرچند محتوای بخشی از آثار وی، در آثار بعدی آمده است. در این مقاله تلاش شده با توجه به احادیث بازمانده از ابن عقده در کتاب‌های گوناگون، موقعیت حدیثی و علمی وی بررسی شود تا مشخص شود او چه سهمی در گسترش و انتقال علوم اسلامی داشته است. در نهایت در این پژوهش، اثبات می‌شود ابن عقده در مهم‌ترین حوزه‌های اسلامی (اخلاق، تاریخ، تفسیر و فقه) کتاب نگاشته که سهم تاریخ، از همه آن‌ها بیشتر است و در حوزه تاریخ، در سه گرایش (تاریخ اسلام، رجال و مناقب نگاری) تألیف شده که سهم مناقب نگاری، از آن دو گرایش دیگر، بیشتر است.

کلیدواژه‌ها: ابن عقده، آثار، علوم اسلامی، تاریخ، مناقب نگاری.

۱. مقدمه

ابن عقده در حدیث، با گرایش‌های مختلفی همچون فقه، رجال، تاریخ و ...، کتاب‌هایی تألیف کرده است که برخی از آن‌ها، همچون السنن، دارای چندین مجلد بوده است. زیاد بودن آثار و

عناوین و مضامین آن‌ها و نیز بازتاب آثار او در کتاب‌های عالمان و اندیشمندان مسلمان (شیعی، زیدی و سنی) در سده‌های بعدی، نشان دهنده اهمیت آثار او است. متأسفانه هیچ‌یک از آثار او - جز چندین برگ حدیثی - در دست نیست و تاکنون، تنها دو اثر از آثار او، بازسازی شده است. اکنون بایسته است، به دو پرسش پاسخ داده شود: اول آن که موقعیت حدیثی و علمی ابن عقده، با توجه به آثار او، به چه میزان بوده است؟ دوم آن که نقش ابن عقده، در تدوین و گسترش علوم اسلامی، با رویکرد حدیث، چه اندازه است؟ در ضمن این دو سؤال، به این پرسش هم پاسخ داده خواهد شد که گرایش ابن عقده در علوم و رشته‌های مختلف علوم اسلامی، چیست؟ با توجه به این پرسش‌ها، در این پژوهش، به تحلیل جایگاه و مختصات حدیث نگاری ابن عقده می‌پردازیم. از آنجا که تاکنون در این موضوع خاص، اثری نگاشته نشده است؛ هرچند آقای جعفر فیروزمندی و زهره نریمانی در مقاله‌ای با نام «بررسی شخصیت رجالی ابن عقده و واکاوی مذهب او در کتب تاریخی» و آقای عبدالمهدی جلالی در مقاله‌ای با نام «ابن عقده و مقام او در حدیث»، به شخصیت رجالی، حدیثی و مذهب او پرداخته‌اند؛ اما بایسته است حدیث نگاری ابن عقده، با توجه به آثار و تألیفات او، بررسی شود تا کمکی باشد به شناخت هر چه بیشتر محدثان شیعه و فضای فکری و علمی شیعه در سده‌های سوم و چهارم؛ روش ما در این نگارش، گردآوری، با رویکرد تحلیل محتوایی کمی و کیفی خواهد بود.

این پژوهش، در دو بخش کلی سامان یافته است: بخش اول به زندگی‌نامه علمی و گزارش آثار ابن عقده می‌پردازد و بخش دوم موقعیت و مرجعیت حدیثی و علمی ابن عقده با تکیه بر آثار و تألیفات وی، در چهار رشته (اخلاق، تاریخ، تفسیر و فقه) بررسی می‌شود. از آنجا که ابن عقده در حوزه تاریخ و مشتقات آن آثار بیشتری دارد، به این بخش با تفصیل بیشتری پرداخته خواهد شد و آثار او در هفت گرایش تاریخی (سیره نبوی، تاریخ خلفای سه‌گانه، تاریخ اهل‌بیت : ، صحابه نگاری، مقاتل نگاری، تراجم و طبقات نگاری و فضائل نگاری) بررسی خواهد شد.

۲. گزارش آثار ابن عقده

این عُقده، در سال ۲۴۹ هجری، در کوفه، متولد شد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۲۳/۵). عقده، لقب پدر وی بود؛ زیرا از وراقان و معلمان کوفه و عالم به علم صرف و نحو بود. بغدادی (۱۴۱۷)، وفات او را در ۳۳۳ هـ دانسته است (۵/۲۳)؛ هرچند برخی دیگر، مرگ او را در سال ۳۳۲ هـ دانسته‌اند (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۰۹).

ابن عقیله، بیش از سی اثر نگاشت. طوسی (۱۳۸۱)، آثار وی را از احمد بن محمد بن موسی اهوازی، به خط ابن عقیله، نقل می‌کند (۴۴۲)؛ که عبارت‌اند از: صلح الحسن ۷ و معاویه، الشوری، یحیی بن زید بن علی و اخباره، تسمیة من شهد مع امیرالمؤمنین ۷ حروبه من الصحابة و التابعین، اخبار ابی حنیفة رحمة الله تعالی و مسنده، السنن، الولاية (من روی خبر غدیر خم)، فضل الکوفة، الآداب، الرجال (من روی عن جعفر بن محمد ۷، التاريخ، من روی عن زید بن علی ۷ و مسنده، تفسیر القرآن، من روی عن امیرالمؤمنین ۷ و مسنده، الجهر بسم الله الرحمن الرحیم، من روی عن فاطمة ۷ من اولادها، من روی عن الحسن و الحسین ۷، من روی عن علی بن الحسین ۷ و اخباره، من روی عن ابی جعفر محمد بن علی ۷ و اخباره، من روی عن علی أنه قسیم الجنة و النار، الطائر، مسند عبدالله بن بکیر بن اعین، ذکر النبی ۹ و الصخرة و الراهب و طرق ذلك، طرق حدیث النبی ۹ «أنت منی بمنزلة هارون من موسی» عن سعد بن ابی وقاص، الشيعة من اصحاب الحديث، طرق حدیث الزیارة، طرق تفسیر قوله تعالی: إنما انت منذر و لكل قوم هاد. ابن شهر آشوب (بی‌تا) نیز، کتاب التسمیة فی فقه اهل البيت : بالأخبار (۱۳) و الدلائل (۱۳۵) را از ابن عقیله می‌داند.

همچنین ابن ماکولا (بی‌تا)، به وجود کتابی با نام أصل از ابن عقیله، اشاره می‌کند (۳۹۶)، (۱۲۳/۴) که شاید اصلی حدیثی، شبیه اصول اربعة مائة بوده است. نیز از اثری با نام تاریخ و فیات الشیوخ نام برده است (همان: ۳۹۹/۳؛ ۵۶۳/۱). ابوغالب رازی (۱۳۹۹)، کتاب وصیة النبی ۹ لأمیرالمؤمنین ۷ (۸۴) و بغدادی (۱۴۱۷) جزء فی صلة الرحم را به لیست طوسی اضافه می‌کنند (۱۶/۵). همچنین ابن طاووس (۱۴۰۹)، از «تسمیة المشایخ» نام می‌برد (۶۸)؛ که گویا کتاب مفصلی بوده که ابن عقیله در آن، به معرفی مشایخ و روات شیعه پرداخته و آن را به ترتیب حروف الفبا، تنظیم کرده است. آقا بزرگ (بی‌تا) نیز کتاب الغیبة را به ابن عقیله، نسبت می‌دهد (۹۳/۵). از اجازه‌های ابن عقیله نیز می‌توان به اجازه او برای ابن سقاء (خطیب بغدادی، ۱۴۳۰: ۳۴۹)، ابوالحسن محمد بن احمد بن سفیان (همان، ۱۴۱۷: ۲۲/۵) و ابوغالب رازی (زراری، ۱۳۹۹: ۸۴) نام برد.

تمام آثار یاد شده، از بین رفته و تنها بخشی از احادیث او با نام جُزءٌ فیهِ مِنْ حَدِیثِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ بْنِ عَقْدَةَ الْحَافِظِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى برای ما به یادگار مانده است که گویا اثری مستقل نیست؛ بلکه قسمتی از یکی از کتاب‌های حدیثی او بوده است. این اثر در

هشت برگ، ضمن یک مجموعه، در کتابخانه ظاهریه (مخطوطات: شماره ۸۷) و نیز کتابخانه الجامعة الاسلامیة بالمدينة المنورة موجود است. این جزوه با نام جزء من حدیث ابی العباس بن عقدة، در مصر در بیست صفحه، توسط شركة أفق للبرمجيات، در ۲۰۰۴ ق. به چاپ رسید که در بر دارنده ۶۷ روایت از پیامبر ۹ است.

۳. موقعیت حدیثی ابن عقده با تکیه بر تألیفات او

۳-۱. اخلاق

ابن عقده تألیفی اخلاقی، با نام کتاب الآداب (طوسی، بی تا: ۴۳؛ نجاشی، ۱۴۱۳: ۹۳) داشته است. همچنین، بنا بر گزارش ابوالحسن علوی، ابن عقده کتابی با نام جزء فی صلة الرحم نگاشته است. وی این کتاب را در ۳۶ برگه نوشت و در آن، احادیثی درباره اهمیت و آثار صلة رحم، جمع آوری و عرضه کرد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۱۶/۵). علوی، درباره انگیزه تألیف این کتاب از سوی ابن عقده که نقش تأثیرگذار وی در کوفه را نیز بیان می کند، می نویسد:

در دوران قبل از ما، ریاست کوفه در دست بنی فدان بود. پس از مدتی ریاست بنی عبیدالله بر کوفه سست شد، پدرم تصمیم گرفت با آنان بجنگد، برای این منظور جنگجویانی را آماده کرد؛ اما ابوالعباس وارد شد و جزوه ای در ۳۶ ورق تنظیم کرد که در آن، احادیث زیادی درباره صلة رحم از پیامبر ۹ و اهل بیت آن حضرت روایت شده بود. پدرم آن را عظیم شمرد و آن را تکثیر کرد (همان: ۱۸/۵).

در مجموع، ۱۰۴ روایت اخلاقی از ابن عقده، در کتاب های حدیثی و اخلاقی، شناسایی شد که منبع آن احتمالاً کتاب الآداب و جزء فی صلة الرحم وی است. طوسی در أمالی، ده ها روایت از وی در باب آداب معاشرت، عمل صالح، استحباب ادای قرض، انفاق به نیازمندان، رعایت تقوای الهی و... نقل کرده است.

۳-۲. تاریخ

ابن عقده، نقش مهمی در روایت گری تاریخ داشته است. او به سیره نبوی، تاریخ خلفا و اهل بیت : و با توجه به مذهبش، به قیام های علویان، اهتمام داشته است. نوزده کتاب در زمینه تاریخ (تاریخ اسلام، سرگذشت نامه ها و رجال و فضائل و مناقب نگاری) نوشته که آثار او در گرایش های مختلف تاریخی، بررسی خواهد شد.

۳- ۲- ۱. سیره نبوی

همان گونه که گذشت، ابن عقده کتابی نگاشته با نام ذکر النبی 9 و الصخرة و الراهب و طرق ذلك که احتمالاً، در بر دارنده بخشی از سیره وی بوده است. نبیه عبود در یادداشتی با همین عنوان، در مجموعه پایپروس های ادبیات عرب، که در سال ۱۹۵۷م در شیکاگو به چاپ رسیده، تنها دو صفحه از این کتاب را نقل می کند. با تحقیقات انجام شده معلوم شد این نوشته، قطعه ای از رساله جاحظ (۲۵۵ق.) است؛ بنا بر این یا نبیه عبود به اشتباه این دو برگ را جزئی از کتاب ذکر النبی دانسته، یا ابن عقده از جاحظ نقل کرده است.

علاوه بر این، اثری با عنوان الدلائل (ابن شهر آشوب، بی تا: ۱۳۵/۲) از ابن عقده، درباره کرامات و معجزات پیامبر و اهل بیت : بوده است؛ هرچند روایت هایی از او بر جای مانده که می تواند منقول از الدلائل باشد؛ همچون: اضافه شدن عبارت «علی ولی الله» بر نقش انگشتی پیامبر از سوی جبرئیل (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۰۵)، انشقاق قمر (همان: ۳۶۱)؛ سخن گفتن سنگ با پیامبر (همان) و زیاد شدن ناگهانی و غیبی غذا، هنگام جنگ مسلمانان با رومیان (همان: ۲۶۰). نیز احتمالاً کتاب السنن، درباره سیره نبوی و احادیث مربوط به ایشان بوده است. طوسی، از این کتاب یاد کرده که: به قدری بزرگ و حجیم بوده است که گفته شده، به اندازه بار حیوانی بوده است. هیچ کس نمی توانسته آن را جمع کند؛ اما ابن عقده این کار را کرده است (طوسی، بی تا: ۷۵).

نجاشی (۱۴۱۳) نیز این کتاب را به ابن عقده، نسبت داده است (۹۴). کسی به موضوع کتاب اشاره ای نکرده؛ اما شاید از عنوان این کتاب برآید که درباره سنت نبوی بوده است. با تتبع در منابع حدیثی، روایاتی از وی با این موضوع به دست آمد که محتوای آن ها، به اختصار، عبارت اند از:

نذر عبدالمطلب که اگر خداوند ده فرزند به او دهد، یکی از آنان را قربانی کند، اقدام عبدالمطلب برای ادای نذر و قربانی کردن صد شتر به جای عبدالله (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱/۵۵)؛ ولادت پیامبر و کنجکاوی اهل کتاب درباره مولود مدینه (طوسی، ۱۴۱۴: ۱۴۶)؛ بیان شمایل پیامبر (همان: ۳۴۱)، تأکید بر ایمان و اسلام ابوطالب (ابن بابویه، ۱۴۱۷: ۶۱۵)؛ تأکید بر این که امام علی 7 اولین مومن و اسلام آورنده به پیامبر بود (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۹۱، ۸۶/۶۳)؛ اعلان جانشینی امام علی 7 در اوایل بعثت (آیه انذار) (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۹/۴۲)؛ خوابیدن

امیرالمؤمنین ۷ به جای پیامبر در لیلۃ المبیت و بیان نقش پررنگ ایشان در هجرت پیامبر از مکه به مدینه (همان: ۶۷/۴۲)؛ پیمان برادری رسول خدا ۹ با امیرالمؤمنین ۷ (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۷۱)؛ جنگ بدر: بیان رشادت‌های امیرالمؤمنین ۷ در کشتن بزرگان بنی‌امیه (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۶۰/۳۸)، توصیه پیامبر به اسیر نگرفتن بنی عبدالمطلب در جنگ بدر؛ زیرا به اجبار مشرکان شرکت کرده‌اند (طوسی، ۱۴۱۴: ۳۴۲) و توصیه به مدارا با اسیران و نکشتن آنان (همان: ۲۶۱)؛ جنگ خندق: قتل جاسوس یهودی توسط صفیه عمه پیامبر (همان)؛ دعای پیامبر در حق امام علی ۷، هنگام مبارزه با عمرو (ابن عقده، ۱۴۲۱: ۷۹) جنگ بنی قریظه: اجازه دادن پیامبر مبنی بر به کار بردن حيله در جنگ و حيله ایشان برای شکست بنی قریظه پس از خیانت آنان (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۶۱)؛ تقابل امام علی ۷ و عایشه در حادثه افک (مفید، ۱۴۱۳: ۴۲۶)؛ بیان فضیلت امیرالمؤمنین ۷ در حدیث خاصف النعل (مجلسی، بی‌تا: ۳۱۳/۳۲)؛ جنگ خیبر: فرماندهی و پرچم‌داری امام علی ۷ (ابن عقده، ۱۴۲۱: ۸۱)، چگونگی تقسیم غنیمت‌های خیبر (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۶۲)، بازگرداندن نیمی از زمین‌های خیبر به صاحبان آنان (همان: ۳۴۲)؛ فتح مکه: شکسته شدن ۳۶۰ بت اطراف مکه توسط پیامبر (همان: ۳۳۶)؛ غزوه طائف: نجوای پیامبر با امام علی ۷ و اعتراض برخی صحابه و بیان فضیلت ایشان توسط پیامبر (طوسی، ۱۴۱۴: ۱/۲۶۶)؛ امام علی ۷ جانشین پیامبر در مدینه در جریان جنگ تبوک (حدیث منزلت) (طوسی، ۱۴۱۴: ۳۴۲ و ۲۶۱)؛ جریان مباحله (همان: ۲۵۹)؛ گرفتن زکات از عباس عموی پیامبر توسط خلیفه اول و اعتراض پیامبر به او (طوسی: ۲۴۹)؛ فرستادن امام علی ۷ و خالد به یمن، اعتراض برخی به عملکرد امام در یمن و دفاع پیامبر از امام علی ۷ (ابن عقده، ۱۴۲۱: ۵۵)؛ تأکید بر جانشینی امام علی ۷ پس از پیامبر و نگارش کتاب الولاية در این باره؛ وفات پیامبر: پیامبر در روز دوشنبه، ۱۲ ربیع الاول، از دنیا رفت و شب چهارشنبه، به خاک سپرده شد (همان: ۲۶۶)؛ حضور امام علی ۷ در لحظات آخر عمر پیامبر در کنار بستر ایشان و جان دادن پیامبر در آغوش ایشان (همان: ۳۳۲).

۳-۲-۲. تاریخ خلفای سه‌گانه

از ابن عقده کتابی درباره خلیفه اول، ثبت نشده است؛ اما شش روایت با محوریت او، درباره غصب فدک، به ما رسیده است. وی، ضمن بیان خطبه حضرت زهرا ۳ برای زنان مدینه، زمینه آن را

غصب فدک، توسط خلیفه می‌داند (ابن عقیله، ۱۴۲۱: ۶۴). همچنین با سه سند متفاوت، از ابن عباس، به غصب فدک توسط خلیفه اول تصریح می‌کند (طبری آملی صغیر، ۱۴۱۳: ۱۰۸، ۱۰۹). وی در روایت دیگری، از تقسیم درآمد فدک بین سادات بنی‌هاشم، توسط عمر بن عبدالعزیز خبر می‌دهد (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۲۶). انعکاس چنین روایاتی از وی، در راستای غیر مشروع بودن اقدام خلیفه اول است.

چند روایت درباره زندگانی خلیفه دوم به دست آمد که عبارت است از:

۱. ناتوانی از جوابگویی به سؤالات دینی و درخواست از امام علی ۷ برای پاسخگویی (نعمانی، بی‌تا: ۲۹)؛

۲. اعتراض امام حسین ۷ به خلیفه، در حالی که برای مردم سخنرانی می‌کرد، به این که: «از منبر پدرم پایین بیا» عمر هم ضمن تأیید، از منبر پایین آمد (ورام بن ابی فراس، بی‌تا: ۹۴/۲)؛

۳. گزارش مبسوط تشکیل شورای تعیین خلیفه (طوسی، ۱۴۱۴: ۵۵۴؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۳۱/۴۲).

ابن عقیله در چندین روایت، جریان شورای شش نفره را آورده است؛ با توجه به این که وی کتابی با نام الشوری داشته، به احتمال قوی، در این کتاب بوده است. بیان این نکته بایسته است که ابونصر، منصور بن محمد حربی، یکی از شاگردان ابن عقیله در کوفه، کتابی نگاشته با نام التحقيق لما احتج به أمير المؤمنين ۷ يوم الشوری (ابن طاووس، ۱۴۰۰: ۵۴/۱) که به احتمال قوی، از ابن عقیله گرفته است و اگر این کتاب هم پیدا شود، می‌توان از آن، به اصل کتاب ابن عقیله رسید.

درباره عثمان نیز هرچند ابن عقیله در این باره کتابی ندارد؛ اما هفت روایت درباره زندگانی وی بر جای مانده است که عبارت‌اند از:

۱. بخشش‌های بی‌اندازه عثمان از بیت‌المال و بخشش ششصد هزار درهم به خالد بن اسید (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۱۱)؛

۲. تبرئه عبیدالله بن عمر، قاتل هرمزان، توسط عثمان که با واکنش منفی امام علی ۷ روبه‌رو شد (همان: ۷۰۹)؛

۳. اختلاف ابوذر با خلیفه و تبعید ابوذر به ریزه توسط خلیفه (همان: ۷۱۰)؛

۴. فتنه قتل عثمان که در حدیثی مفصل، ذکر شده (همان: ۷۱۲) و تأکید بر نقش نداشتن امام علی ۷ در قتل عثمان (همان: ۲۶۹).
ابن عقده در حدیثی، سیمای کلی آن دوران را این گونه ترسیم می کند: در زمان عثمان، دنیا به تمام قریش و یاران پیامبر، روی آورده بود. وی خاندان اموی را برگزید و شهرها را به آنان واگذار کرد و آنان در آنجا فساد کردند. وی به سخن مخالفان توجهی نکرد و گروهی از آنان را تبعید و گروهی دیگر را بی بهره گذاشت (همان: ۷۲۷).

۳-۲-۳. تاریخ امامان :

۳-۲-۳-۱. امام علی ۷ ز

اثری مستقل درباره تاریخ امام علی ۷ از ابن عقده به چشم نمی خورد؛ جز کتاب فضائل امیرالمؤمنین ۷ که از کتابهای فضائل نگاری است و کتاب الولاية که درباره راویان واقعه غدیر است. موضوعاتی که ابن عقده درباره تاریخ زندگانی ایشان در زمان نبوی و خلفا گزارش کرده بود، گذشت.

در این قسمت، تاریخ زندگانی ایشان در زمان خلافت تا شهادت، از دیدگاه ابن عقده، مرور می شود:

۱. جریان بیعت با امام علی ۷ و حوادث پیرامون آن، اولین خطبه امام علی ۷ پس از خلافت، ارسال عمار یاسر برای صحبت با مخالفان حکومت، اعتراض خواص (طلحه و زبیر و فرزندش با مروان و ....) به نحوه حکومت امام علی ۷ (همان: ۷۲۷)؛

۲. خطبه امام علی ۷ پس از حرکت کردن طلحه و زبیر و نکوهش آنان، ناراحتی مدنیان از این که امام علی ۷ مدینه را ترک می کند، فرستادن امام حسن ۷ و عده ای برای کمک گرفتن از کوفیان و مخالفت ابوموسی اشعری با رفتن مردم به جنگ (همان: ۷۱۶)؛

۳. جنگ جمل: حضور ۸۰ بدری و ۱۵۰۰ صحابی در لشکر امام علی ۷ در جنگ جمل (همان: ۷۲۷)؛ انتقاد امام علی ۷ از عایشه پس از اتمام جنگ و فرمان عمومی حضرت مبنی بر رها کردن زخمیان و نکشتن آنان، تعقیب نکردن فراریان و در امان بودن کسانی که به خانه خود پناه برند (مفید: ۱۴۰۳: ۲۴)؛

۴. جنگ صفین: یادآوری حدیث غدیر توسط امام علی ۷ در جواب نامه معاویه (مجلسی، بی تا: ۳۳/۱۵۹)؛ لعن معاویه، عمرو عاص، ابوموسی و ابوعور و پیروانشان توسط امام علی ۷

(طوسی: ۱۴۱۴: ۷۲۵)؛ نامیدن لشکر معاویه به «باقی‌مانده احزاب» توسط امام علی ۷ (ابن عدی، ۱۴۰۹: ۵/۱۳۳) کنایه از این که لشکریان معاویه، باقی‌مانده همان احزابی هستند که به جنگ پیامبر رفتند.

البته درج این حدیث در «ضعفاء الرجال»، به این معنی است که از دیدگاه اهل سنت، حدیثی ضعیف است. هرچند برخی دیگر، با سلسله‌سندی دیگری، این حدیث را ذکر کرده‌اند (ثقفی، ۱۳۵۵: ۱/۱۵۶)؛ حدیث معروف پیامبر درباره عمار: «تقتلک الفئة الباغية» (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۴۴/۴۳) که در صفین، محقق شد. از دیگر موضوعاتی که ابن عقده به آن پرداخته می‌توان به ملاقات عقیل با امام علی ۷ و سپس معاویه (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۲۳)؛ جریان ضربت خوردن و ملاقات اصبع بن نباته با ایشان (همان: ۱۲۲) و محل دفن (ابن طاووس، ۱۳۷۹: ۳۹) و فضیلت زیارت ایشان (مفید، ۱۴۰۳: ۱۴۹) اشاره کرد.

۳-۲-۲. امام حسن ۷ ن

تدوین اثری در موضوع زندگانی آن حضرت با عنوان «صلح الحسن»، گویای توجه ابن عقده، به تاریخ زندگانی ایشان بوده است که دردمندانه، مثل دیگر آثار وی از بین رفته است. تنها چند روایت با محوریت امام حسن ۷ در منابع پس از وی، به ما رسیده است که محتوای آن عبارت است از:

۱. شباهت امام حسن ۷ به پیامبر (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۲۵/۱۴)؛
۲. هنگام محاصره عثمان، به پدرش امام علی ۷ توصیه کرد از مدینه خارج شود تا مورد اتهام قرار نگیرد (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۱۲)؛
۳. نقش ایشان در جنگ جمل و یاری خواستن از مردم کوفه برای پیوستن به سپاه امام علی ۷ (همان: ۷۱۵)؛
۴. بیعت مردم کوفه با ایشان پس از شهادت امام علی ۷ (همان: ۲۶۹)؛
۵. صلح امام حسن ۷ با معاویه و سخنرانی معاویه و امام حسن ۷ درباره صلح. در این گزارش، ابتدا معاویه بر واگذاری خلافت توسط امام حسن ۷ - به دلیل شایستگی خودش برای خلافت - تأکید می‌کند؛ اما پس از او امام حسن ۷، ضمن رد کردن سخنان او، تأکید می‌کند که تنها به دلیل کمی یار، صلح کرده است (همان: ۵۶۱)؛

۶. قبل از شهادتش، از عایشه خواست در کنار پیامبر دفن شود که عایشه هم پذیرفت (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۸: ۸۱)؛ اما پس از شهادتش، بنی مروان، عایشه و مروان، نگذاشتند در کنار پیامبر دفن شود؛ بنا بر این در بقیع، کنار قبر فاطمه بنت اسد دفن شد (همان).

۳-۲-۳. امام حسین ۷

هرچند اثری مستقل از ابن عقده، درباره امام حسین ۷ نگاشته نشده است - جز کتاب من روی عن الحسن و الحسين ۷ که آن هم به احتمال قوی، به رجال و سلسله سند احادیث منتهی به آن دو بزرگوار مربوط است؛ اما روایاتی درباره امام حسین ۷ به ما رسیده است که موضوع آن‌ها عبارت است از:

۱. پیشگویی پیامبر از شهادت امام حسین ۷ به ام سلمه (طوسی، ۱۴۱۴: ۳۱۶)؛
۲. ورود اسیران اهل بیت : به مجلس عبیدالله بن زیاد، جسارت وی به سر ایشان، اعتراض زید بن ابی ارقم (همان: ۲۵۲)؛
۳. ثواب زیارت ایشان و فضیلت خوردن تربت (راوندی، ۱۴۰۹: ۸۷۲/۲)؛
۴. دو حکایت، درباره عاقبت بد کسانی که از کربلا برای خانواده خود، غنیمت آورده بودند (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۲۷)؛
۵. ازدواج رباب با امام و محبت امام حسین ۷ نسبت به او (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵: ۳۶۰/۱۶)؛
۶. ذکر مقتل علی اکبر ۷ (همان، ۱۴۰۸: ۱۱۵)؛
۷. مناظره سکینه دختر امام حسین ۷ و دختر عثمان که ابتدا دختر عثمان، ضمن تعریف از پدرش، بر او فخر می فروشد؛ اما با شنیدن صدای اذان، سکینه از او می پرسد که: محمد پدر من است یا تو؟ و پس از این سؤال، دختر عثمان، سکوت می کند (همان، ۱۴۱۵: ۳۶۲/۱۶)؛
۸. مقابله سکینه با بدعت لعن و شتم امیر مؤمنان علی ۷ (همان: ۳۶۳/۱۶).

۳-۳-۴. امام سجاد ۷

هرچند فهرست نگاران از تدوین کتابی با عنوان من روی عن علی بن الحسين ۷ و اخباره از سوی ابن عقده خبر داده اند، اما این اثر هم، به دست ما نرسیده و تنها سه روایت درباره امام سجاد ۷ بر جای مانده:

۱. سیره ایشان در عبادت و نگرانی از قیامت هنگام مرگ (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۷۹/۴۱)؛
۲. پیشگویی امام درباره به قدرت رسیدن عمر بن عبدالعزیز و نکوهش وی و تأیید فسق او (صفار، ۱۴۰۴: ۱۷۰/۱)؛
۳. کرامتی از ایشان: در مسیر مکه، با جنیان سخن گفت و جنیان از امام و یارانش، پذیرایی کردند (طبری آملی، ۱۴۱۳: ۲۱۲).

۳-۲-۳-۵. امام باقر ۷

تنها یک روایت از ابن عقده، درباره امام باقر ۷ برجای مانده که بنا بر آن، ایشان با عبدالله بن حسن مثنی، دیدار کرد؛ پس از آن که خبر به ایشان رسید که وی، امام باقر ۷ و جابر بن یزید جعفی را لعن کرده است. در این دیدار، امام باقر ۷ درباره امامت، با عبدالله احتجاج کرد؛ ولی او قانع نشد و کار به مباحله کشیده شد. ابتدا امام باقر ۷ وارد آتش شد و بدون هیچ مشکلی خارج شد. سپس از عبدالله خواست وارد آتش شود که او نپذیرفت. در این هنگام، امام باقر ۷ به شدت از عبدالله بن حسن، انتقاد کرد (همان: ۲۴۲).

۳-۲-۳-۶. امام صادق ۷

از ابن عقده، کتابی مستقل درباره امام صادق ۷ گزارش نشده است، جز همان کتاب الرجال که آن هم درباره یاران و اصحاب و کسانی است که از امام صادق ۷ روایت نقل کرده‌اند. با وجود این، سه روایت درباره زندگی امام صادق ۷ از ابن عقده به ما رسیده است:

۱. دیدار کمیت اسدی با امام صادق ۷ و مرثیه‌سرایی او و سوگواری امام صادق ۷ همراه با خانواده و دعای ایشان در حق کمیت (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵، ۱۷/۱۹)؛
۲. وصیت امام صادق ۷ به فرزندش موسی و نه به اسماعیل (همان، ۱۴۰۹: ۱۸۵) که مخالف تعالیم اسماعیلیه است؛

۳. ملاقات ابوحنیفه با امام صادق ۷ که امام، روایتی را بدون واسطه از پیامبر نقل می‌کند ولی ابوحنیفه، هیچ اعتراضی نمی‌کند؛ درحالی که نقل قول مرسل است. پس از آن، یکی از یاران ابوحنیفه به او اعتراض می‌کند که چرا به امام یادآوری نکرده؟ او در جواب می‌گوید: «مَا أَقُولُ لِرَجُلٍ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ» (مفید، ۱۴۱۳: ۲۲).

۳-۲-۳. امام کاظم ۷

از ابن عقده درباره امام کاظم ۷ ، کتابی مستقل گزارش نشده است؛ با وجود این، سه گزارش درباره ایشان، از ابن عقده به یادگار مانده است:

۱. اتفاق ایشان به توده مردم، حتی دشمنان اهل بیت : (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۹: ۴۱۳) اتفاق می‌کرد؛

۲. مردی از آل عمر بن خطاب، امام علی ۷ را شتم کرد؛ اما با ابراز محبت امام به او، پشیمان و جذب امام شد (همان)؛

۳. شهادت امام کاظم ۷ : در این روایت مفصل، بر نقش یحیی برمکی و سعایت وی از امام نقش علی بن اسماعیل بن جعفر، برادرزاده ایشان و سعایت نزد یحیی برمکی نیز تصریح می‌شود. بنا بر این روایت، پس از این سعایت بود که هارون، دستور داد امام را به بغداد فراخوانند و زندانی کنند. سپس سندی بن شاهک را بر امام مسلط کرد که سرانجام به دست او، در زندان به شهادت رسید (اربلی، ۱۳۸۱: ۲/۲۳۰).

۳-۲-۳. امام رضا ۷

از ابن عقده درباره این امام، چهار روایت، بر جای مانده است:

۱. فضیلت ایشان از زبان موسی بن جعفر ۷ و پیشگویی شهادت امام رضا ۷ توسط ایشان (طوسی، ۱۴۱۱: ۶۸)؛

۲. هجرت امام رضا ۷ از مدینه به مرو: مسیر هجرت، نقش فضل بن سهل و برادرش در ولایت‌عهدی امام رضا ۷ ، اجبار مأمون بر این‌که امام ولایت‌عهدی را بپذیرد؛ بیعت گرفتن برای ولایت‌عهدی و ضرب سکه و خطبه‌خوانی به نام امام در شهرها (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۹: ۴۵۴)؛

۳. دعای حاکم مدینه به‌عنوان ولیعهد و با عبارت «اللهم وأصلح ولی عهد المسلمین، علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی» (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۹: ۴۵۶)؛

۴. پیشگویی شهادت و بنای بقعه امام رضا ۷ توسط خود ایشان (طوسی، ۱۴۰۷، ۱۰۸/۶).

۳-۲-۳. امام مهدی (عج)

ابن عقده به موضوع زندگانی حضرت مهدی (عج)، مهدویت و آخرالزمان، علاقه نشان داده است. هرچند متأخرین، کتابی در این باره، به وی نسبت نداده‌اند؛ اما بنا بر گزارش آقا بزرگ

(بی‌تا)، ابن عقده کتابی به نام الغیبة داشته است (۹۳/۵). نعمانی بیش از ده روایت از ابن عقده، نقل می‌کند. در مجموع، حدود سی روایت درباره حضرت مهدی (عج)، مهدویت و آخرالزمان، از وی بر جای مانده است. مهم‌ترین محورهای روایات او در این باره:

۱. پیش‌گویی تولد حضرت مهدی (عج) توسط پیامبر و دیگر امامان (نعمانی، بی‌تا: ۴۵)؛

۲. وجود دو غیبت صغرا و کبرا برای حضرت (طبری آملی، ۱۴۱۳: ۵۳۰)؛

۳. شباهت امام زمان (عج) با چهار پیامبر: یوسف در این‌که برادران با او بیعت و صحبت کردند ولی او را نشناختند؛ موسی در این‌که همیشه خائف و ترسان است؛ عیسی در این‌که همیشه سیاحت می‌کند و اینجا و آنجا می‌رود؛ محمد ۹ در این‌که به شمشیر قیام می‌کند (همان: ۵۳۲)؛

۴. خصوصیات یاران امام زمان (عج) (بحرانی، ۱۳۷۴: ۳۴۸/۱)؛

۵. اخباری مربوط به آخرالزمان و علامات ظهور (ر.ک: نعمانی، الغیبة؛ مفید، ۱۴۱۳: ۳۰؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ۸۷/۲، ۳۵۸/۱).

۳-۲-۴ مقاتل نگاری

از ابن عقده، کتابی با این موضوع، به ما گزارش نشده است؛ اما ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبيين، از ابن عقده، ۱۲۳ روایت، نقل کرده که نشانگر روایت‌گری فراوان وی در این باره است. بیشترین روایات ابن عقده در کتاب مقاتل، از یحیی بن حسن علوی نقل شده؛ بنا بر این، ۸۴ روایت از مجموع ۱۲۳ روایت منقول از ابن عقده، از یحیی علوی نقل شده است. یحیی نسابه کتابی با نام انساب آل ابی طالب نگاشته که به ما نرسیده است؛ اما می‌توان از مرویات ابن عقده، به بخشی از این کتاب دست یافت.

۳-۲-۴-۱ زید بن علی و قیام او

همان‌گونه که گذشت، طوسی (بی‌تا)، کتابی با نام من روی عن زید بن علی ۷ و مسنده (۴۲) را از ابن عقده می‌داند که جزو آثار مفقود وی است؛ اما قطعاً بخشی از آن، در کتاب تسمیة من روی عن الإمام زید بن علی ۷ من التابعین، تألیف ابوعبدالله علوی، منعکس شده است.^۱ ابوعبدالله علوی (۴۴۵ق)، محدث و فقیه برجسته زیدی کوفه، از این کتاب استفاده کرده و روایات ابن عقده را در کتاب خودش، آورده است.^۲

۳-۲-۴-۲ یحیی بن زید و قیام او

کتابی با نام یحیی بن زید بن علی و اخباره (طوسی، بی تا: ۴۳؛ ابن شهر آشوب، بی تا: ۱۳) به ابن عقده منسوب شده که درمندان از بین رفته است؛ تنها دو روایت درباره یحیی از طریق ابوالفرج اصفهانی (۱۴۰۹)، به ما رسیده که در یکی از آن دو (۱۴۵)، قیام یحیی به تفصیل بیان شده است.

۳-۲-۵ تراجم و طبقات نگاری

ابن عقده، در علم رجال، که زیر مجموعه تاریخ است، تبحر داشته و آثاری نگاشته است. ابن حجر عسقلانی (۱۴۱۵)، با عبارت «ذکره ابن عقده فی رجال الشیعة» (۳۸۰/۱) از این کتاب نام می برد. ابن عقده این کتاب را درباره راویان امام صادق ۷ نگاشته که تعدادشان در این اثر، به چهار هزار راوی می رسیده است. وی پس از شرح حال هر راوی، حدیثی از آن راوی نقل کرده است (حلی، ۱۴۱۷: ۲۰۳). به گفته طوسی (۱۳۸۱)، در تألیف کتاب الرجال، به طور کامل، از کتاب ابن عقده، بهره برده است (۱۴۲/۲ - ۳۴۲). وی در این باره، در مقدمه رجال خود که بر اساس طبقات سامان یافته، تصریح می کند تمام آنچه - از نام های راویان امام صادق ۷ - در رجال ابن عقده بوده، ضمن ابواب کتابش آورده است و آنچه را هم که ابن عقده در کتابش نیاورده، او در کتاب خود وارد کرده است (همان: ۱۷). بنا بر تعریف طوسی (بی تا)، «برای اصحاب ما، کتابی با این جامعیت و در این موضوع، یافت نشد مگر کتاب هایی مختصر که فقط به گوشه هایی از موضوع اشاره کرده اند؛ اما آنچه ابن عقده از راویان امام صادق ۷ نوشته، در بالاترین سطح در موضوع خودش است. ابن عقده در این کتاب، هیچ اشاره ای به اصحاب دیگر ائمه : نکرده است» (۱۷). نجاشی هم در میان مصنفات ابن عقده، از کتاب رجال او نام برده و آن را کتاب راویان حدیث جعفر بن محمد ۷ خوانده است. (نجاشی، ۱۴۱۳: ۹۴) متأسفانه تاکنون، نسخه ای از این کتاب، یافت نشده است.

نیز همان گونه که گذشت، ابن عقده کتابی با نام «تسمیة من شهد مع امیرالمؤمنین ۷ حروبه من الصحابة و التابعین» نگاشته است. بنا بر گزارش ابن عساکر (۱۴۱۵)، ابن عقده اسامی اصحاب همراه امام علی ۷ در جنگ های زمان خلافت خود را با سلسله سند، از زید بن علی و عبد الله بن الحسین، و جعفر بن محمد، و محمد بن عبد الله بن الحسن ذکر می کند. بنا بر این گزارش، این افراد هم از پدران خود و کسانی که درک کرده اند و نیز دیگران، نقل می کنند.

سپس به عنوان نمونه از خالد بن زید، ابویوب انصاری بدری نام می برد که در جنگ های امام علی 7، شرکت داشته است (۵۳/۱۶). همچنین سید ابن طاووس کتابی با نام «مشایخ الشیعة» به ابن عقده نسبت داده (کلبی، ۱۳۷۱: ۴۷) که به احتمال قوی، درباره زندگینامه بزرگان شیعه است. نیز بنا بر اظهار نظر طوسی (بی تا)، کتاب «التاریخ» وی، درباره رجال حدیثی از سنی و شیعه و اخبار آنان است. البته ایشان تصریح می کند که نگارش کتاب به پایان نرسیده بود (۷۳) که نشان می دهد، در اواخر عمر ابن عقده نگارش شده است. نجاشی (۱۴۱۳) نام آن را «کتاب التاریخ و ذکر من روی الحدیث» می داند (۹۴). همچنین بغدادی (۱۴۱۷)، ذیل شرح حال «محمد ابن مالک بن داود ابوبکر شعیری»، با عبارت «ذکره ابن عقده فی تاریخه الکبیر»، از این کتاب یاد می کند (۳۰۷/۳)؛ بنا بر این شاید این کتاب، نزد وی بوده است. با این دو قرینه، شاید بتوان اثبات کرد موضوع این کتاب، رجال است.

۳-۲-۶ فضائل نگاری (فضل کوفه)

فضائل نگاری شهرها، از همان سده های نخستین اسلامی، مورد توجه عالمان دینی قرار گرفت و به ویژه در شهرهای مذهبی، از اهمیت فزون تری برخوردار بود. فضائل مکه، مدینه و کوفه، و در مقابل، فضائل شام که بیشتر توسط اهل سنت ترویج می شد. ابن عقده، اثری دارد با نام فضل الکوفة که به بیان و روایتگری احادیثی درباره فضائل زادگاهش، کوفه، از معصومان 7 پرداخته است. این کتاب هم، همچون دیگر کتابهای ابن عقده، مفقود است؛ اما خوشبختانه، ۲۲ روایت از آن، در کتاب فضل الکوفة، به نگارش ابی عبدالله محمد بن علی علوی حسینی، معروف به ابن شجری (۳۶۷ - ۴۴۵)، آمده است و از طریق این کتاب، به ما رسیده است.

۳-۳. تفسیر

ابن عقده، کتابی داشته با نام تفسیر القرآن الکریم که نشانگر تبحر و علم او در این دانش دارد. نجاشی، نسخه ای از آن را دیده و درباره آن می نویسد: «نسخه ای از تفسیر قرآن ابن عقده را مشاهده نمودم. تفسیری است خوب و کسانی که کتب او را از برایم روایت کرده اند، از این تفسیر نام نبرده اند؛ ولی در کتب حدیث و کتب اربعه امامیه و تفسیرهای شیعی، از آن نقل شده است» (نجاشی، ۱۴۱۳: ۹۵، ۹۴). همچنین ابن طاووس، نسخه ای از آن را در اختیار داشته و بخشی از آن را نقل کرده است (ابن طاووس، بی تا: ۱۲۰ - ۱۱۷) و نیز محاسبه النفس (ابن طاووس، ۱۳۷۶: ۹۵، ۹۴) از آن، نقل

کرده است و از این کتاب، بهره‌ها برده است. وی، فصلی از کتاب سعود السعود را با عنوان «فصل فیما نذکره من کتاب (تفسیر القرآن عن اهل بیت رسول الله 9)، روایة ابی العباس احمد بن محمد بن سعید المعروف بابن عقده»، به معرفی تفسیر ابن عقده اختصاص داده و می‌نویسد: «وهو من مجلد واحد قالب الریع، ذکر فيه فی الوجهه الثانيه من القائمه الثانيه من الكراس الثالث ما هذا لفظه» (ابن طاووس، بی‌تا: ۲۳۶). سپس بخشی از تفسیر ابن عقده را که ذیل آیه (او کالذی مر علی قریه) است نقل می‌کند و نام آن پیامبر را «ارمیا» می‌داند. وی در فصل بعد، با نام «فیما نذکره من تفسیر ابی عباس ابن عقده ایضا من الوجهه الاوله من الكراس السادس بلفظه» (همان: ۲۳۸)، به توضیح درباره تفسیر ابن عقده، ادامه می‌دهد. ابن طاووس در این فصل، خبر از نسخه جدیدی از تفسیر ابن عقده می‌دهد که غیر از اولی است و سپس، موارد اختلاف دو روایت از دو نسخه را می‌نگارد و این نشان می‌دهد که ابن طاووس، دو نسخه متفاوت از این تفسیر وزین را در دست داشته است (همان، ص ۲۴۱). شیوه ابن عقده در این تفسیر، روایی است. وی پس از ذکر آیات قرآن کریم، با بهره‌گیری از روایات ائمه معصومین: ، به تفسیر و شرح آن‌ها می‌پردازد.

حسین بن حکم، تفسیری دارد که با نام تفسیر الحبری، توسط سید محمدرضا حسینی جلالی بازنویسی و چاپ شده است. با توجه به این که وی متوفای سال ۲۸۶ق و از مشایخ ابن عقده است، احتمال دارد این کتاب توسط ابن عقده، استفاده شده باشد. این نظریه هنگامی تقویت می‌شود که برخی روایات ابن عقده، از حسین بن حکم، نقل شده است.

۳- ۴. فقه

ابن عقده، درباره علم فقه نیز اثری دارد که ابن شهر آشوب از آن به «التسمیه فی فقه اهل البیت: بالاجبار» (ابن شهر آشوب، بی‌تا: ۱۳) یاد می‌کند. درمندان از این اثر هم، خبری نیست؛ اما بنا بر گزارش‌های فقهی از ابن عقده که به دست ما رسیده، کتاب وی، همان گونه که از نامش پیداست، احادیث احکام بوده است. شیخ طوسی، از احادیث فقهی ابن عقده نیز استفاده کرده است. در روایتی در باب وضو که سندش به ابن عقده می‌رسد، ابوعمار حارثی به امام صادق 7، گفت: «سرم را با باقیمانده آب دستم، مسح کشیدم». حضرت در جواب او فرمود: «برای مسح سرت، آب جدیدی بگیر». شیخ طوسی این حدیث را بنا بر قرار گرفتن رجال عامه و زیدی، بر تقیه حمل می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷: ۵۹/۱).

۴. نتیجه و تحلیل

از مجموع آثار حدیثی ابن عقده این مطلب به دست می‌آید که اولاً او نقش بسیار مهمی در تدوین حدیث داشته است؛ ثانیاً مرویات او مورد توجه عالمان سنی و شیعه، قرار گرفته است؛ ثالثاً از میان عالمان اهل سنت ابن عساکر و از بین دانشمندان شیعه، طوسی، بیشترین روایت را از او نقل کرده‌اند؛ رابعاً احادیث منقول از وی، در چهار حوزه (اخلاق، تاریخ، تفسیر و فقه) قابل تقسیم، نقد و بررسی است؛ خامساً در روایات تاریخی وی، حوزه سیره نبوی، ابن عقده بر جایگاه اهل بیت : ، به‌ویژه امام علی 7 ، اهتمامی خاص دارد و تلاش او اثبات افضل بودن امام علی 7 بر دیگر صحابه پیامبر است و این، از شاخصه‌های مهم تاریخ‌نویسی علوی، به شمار می‌رود. این ویژگی درباره دیگر عالمان علوی، همچون جعابی و ثقفی، هم مشاهده می‌شود. شاید همین مسأله، باعث شد بزرگان شیعه همچون صدوق، مفید و به‌خصوص شیخ طوسی در امالی، روایات تاریخی او را منعکس کنند.

در حوزه تاریخ خلفا، تلاش او، اثبات جانشینی بلافصل امام علی 7 و انتقاد از خلیفه اول درباره غصب فدک و از خلیفه سوم درباره نحوه حکومت‌داری و انتصاب حاکمان است. او در دیگر حوزه‌های تاریخ همچون مقاتل‌نگاری، مناقب‌نگاری و تراجم و طبقات‌نگاری نیز با نگارش آثاری، سعی در ارتقای جایگاه اهل بیت : و یارانش و اصحاب آنان دارد.

بنا بر این، با توجه به مطالب پیش‌گفته و بررسی مرویات برجای‌مانده از ابن عقده در ۴۳ منبع دست‌اول، بنا بر موضوع کتاب‌ها، بیشترین آمار حدیثی، مربوط به منابع حدیثی است (جدول و نمودار شماره ۱)؛ با توجه به احاطه خوب ابن عقده بر حدیث، حضور در حوزه بزرگ حدیثی کوفه، مسافرت سه‌باره به بغداد، مرکز حدیث در قرن سه و چهار، طبیعی می‌نماید و آمار درستی است. بنا بر مرویات او، با توجه به موضوع روایات برجای‌مانده، سهم احادیث اخلاقی ۱۴٪، تاریخی ۶۸٪، تفسیری ۱۲٪، کلامی ۲٪ و فقهی ۴٪ است. بنا بر این آمار، بیشترین مرویات ابن عقده، تاریخی است و دیگر حوزه‌ها همچون اخلاق و تفسیر، با فاصله زیادی، در رده‌های بعدی قرار دارد (جدول و نمودار شماره ۲). در گام بعدی، با تفکیک روایات تاریخی او در سه حوزه معلوم شد: سهم سیره نبوی و تاریخ اسلام ۲۱٪، رجال و تراجم ۳۵٪ و فضایل و مناقب نگاری ۴۴٪ است؛ بنا بر این، اثبات می‌شود گرایش ابن عقده در حوزه تاریخ، مناقب و فضایل نگاری است (جدول و نمودار شماره ۳).

جدول (شماره ۱) موضوعی احادیث ابن عقده

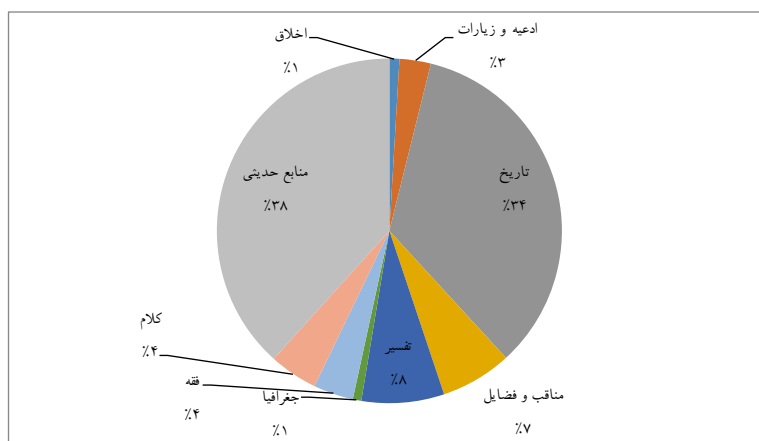
جدول و نمودار (۱) مربوط به کتاب‌های بازتاب‌دهنده روایات ابن عقده، بر اساس موضوع کتاب‌ها

ردیف	موضوع کتاب	تعداد روایت	ردیف	موضوع	تعداد روایت
۱	اخلاق	۷	۲	ادعیه و زیارات	۲۲
۳	تاریخ	۲۵۷	۴	مناقب و فضایل	۵۰
۵	تفسیر	۵۸	۶	جغرافیا	۶
۷	فقه	۲۸	۸	کلام	۳۴
۹	منابع حدیثی	۲۸۷			

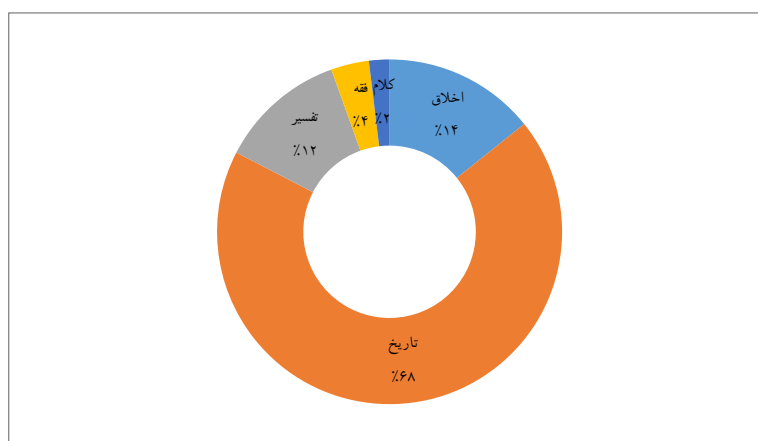
نام کتاب	مؤلف	موضوع کتاب	آمار موضوعی روایات	تعداد
۱ بصائر الدرجات	محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰)	تاریخ (مناقب)	تاریخ: ۱	۱
۲ مقاتل الطالبيين	ابوالفرج اصفهانی (۳۵۶)	تاریخ	تاریخ (رجال): ۱۲۳	۱۲۳
۳ امالی	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	منابع حدیثی	اخلاق: ۱۲؛ تاریخ: ۵؛ فضایل: ۱۰؛ تفسیر: ۲؛ فقه: ۱؛ کلام: ۳	۳۳
۴ الخصال	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	اخلاق	اخلاق: ۴؛ تاریخ (فضائل): ۳	۷
۵ علل الشرائع	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	منابع حدیثی	اخلاق: ۳؛ تاریخ فضایل: ۸؛ تفسیر: ۲؛ فقه: ۱؛ کلام: ۱	۱۵
۶ عیون اخبار الرضا 7	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	منابع حدیثی	اخلاق: ۳؛ تاریخ: ۱؛ تاریخ (فضایل): ۱۳؛ تفسیر: ۵؛ فقه: ۱	۲۳
۷ فضائل الاشهر الثلاثة	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	ادعیه و زیارات	اخلاق ادعیه: ۱۰	۱۰
۸ معانی الاخبار	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	منابع حدیثی	اخلاق: ۴؛ تاریخ (فضایل): ۴؛ تفسیر: ۴؛ فقه: ۱؛ کلام: ۴	۱۷
۹ من لا یحضره الفقیه	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	فقه	اخلاق: ۱؛ کلام: ۱	۲
۱۰ الامالی	شیخ مفید (م ۴۱۳)	منابع حدیثی	اخلاق: ۱۲؛ تاریخ: ۳؛ تاریخ (فضایل): ۱۰؛ تفسیر: ۱؛ کلام: ۱	۲۷
۱۱ الاختصاص	شیخ مفید (م ۴۱۳)	منابع حدیثی	تاریخ: ۱	۱
۱۲ الجمل	شیخ مفید (م ۴۱۳)	تاریخ	تاریخ: ۱	۱
۱۳ کتاب المزار	شیخ مفید (م ۴۱۳)	ادعیه و زیارات	اخلاق ادعیه و زیارات: ۱؛ تاریخ (فضائل): ۱	۲
۱۴ تیسیر المطالب	یحیی بن حسن (م ۴۲۴)	منابع حدیثی	اخلاق: ۱؛ تاریخ: ۱	۲
۱۵ التعازی	ابن الشجرى (م ۴۴۵)	منابع حدیثی	اخلاق: ۱؛ تفسیر قرآن: ۱	۲

۱۶	فضل زیاره الحسین ۷	ابن الشجرى (م ۴۴۵)	منابع حدیثی	تاریخ (فضایل): ۱۱	۱۱
۱۷	تهذیب الاحکام	شیخ طوسی (م ۴۶۰)	فقه	اخلاق ۲؛ ادعیه ۵؛ فقه: ۱۸	۲۵
۱۸	مأنة منقیه	محمد بن احمد بن شاذان (م ۴۶۰)	تاریخ (مناقب)	تاریخ (فضایل): ۳	۳
۱۹	امالی	شیخ طوسی (م ۴۶۰)	منابع حدیثی	اخلاق ۲۸؛ تاریخ ۲۳؛ تاریخ (فضایل): ۳۸؛ کلام ۳؛ فقه ۱	۹۳
۲۰	تاریخ بغداد	خطیب بغدادی (م ۴۶۳)	تاریخ	اخلاق ۲؛ تاریخ (رجال): ۱۲؛ تاریخ (فضایل): ۲	۱۶
۲۱	الامالی الخمیسیة	یحیی بن حسین شجرى (م ۴۹۹)	منابع حدیثی	اخلاق ادعیه ۶؛ تاریخ (فضایل): ۹؛ تفسیر: ۴۸؛ فقه ۱	۶۴
۲۲	دلائل الامامة	محمد بن جریر طبری (قرن ۵)	کلام	تاریخ: ۵؛ (فضایل): ۳؛ کلام: ۱	۹
۲۳	بشارة المصطفى	طبری آملی، محمد (م ۵۵۳)	تاریخ (مناقب)	اخلاق ادعیه ۱؛ تاریخ: ۲؛ تاریخ (فضایل): ۳۳	۳۶
۲۴	مقتل الحسین ۷	موفق بن احمد (م ۵۶۸)	تاریخ	تاریخ (فضایل): ۲	۲
۲۵	تاریخ مدینة دمشق	ابن عساکر (م ۵۷۱)	تاریخ	اخلاق: ۲؛ تاریخ: ۷؛ (رجال): ۹۱؛ تاریخ (فضایل): ۲۲؛ تاریخ (فضائل): ۵۸؛ فقه: ۲	۹۱
۲۶	الخرائج و الجرائح	قطب الدین راوندی (م ۵۷۳)	کلام	فقه: ۱	۱
۲۷	مناقب آل ابی طالب	ابن شهر آشوب (م ۵۸۸)	تاریخ (مناقب)	تاریخ (فضایل): ۵	۵
۲۸	المنتظم	ابن جوزی (م ۵۹۷)	تاریخ	(رجال): ۱۷؛ (فضایل): ۱	۱۸
۲۹	العزار الكبير	ابن مشهدی (م ۶۱۰)	ادعیه و زیارات	اخلاق ادعیه و زیارات: ۳	۳
۳۰	ایمان ابی طالب ۷	فخار بن معد (م ۶۳۰)	تاریخ	تاریخ: ۱	۱
۳۱	بغیة الطلب	ابن عدیم (م ۶۶۰)	جغرافیا	تاریخ ۱؛ تاریخ (رجال): ۲؛ تاریخ (فضایل): ۱؛ فقه ۱؛ کلام ۱	۶
۳۲	الاقبال باعمال الحسنة	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	ادعیه و زیارات	اخلاق: ادعیه ۳؛ تاریخ: ۱	۴
۳۳	فتح الابواب	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	ادعیه و زیارات	قرآن: ۲	۲
۳۴	مهج الدعوات	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	ادعیه و زیارات	اخلاق ادعیه: ۱	۱
۳۵	الیقین	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	تاریخ (مناقب)	تاریخ: ۲؛ تاریخ (فضایل): ۳	۵
۳۶	كشف الغمة	علی بن عیسی اربلی (م ۶۹۲)	کلام	تاریخ ۱	۱
۳۷	فرحة الغری	عبدالکریم بن احمد حلی (م ۶۹۳)	تاریخ	تاریخ: ۵	۵
۳۸	مختصر البصائر	حسن بن یوسف حلی (م ۷۲۶)	کلام	تاریخ (فضایل): ۴؛ تفسیر ۱	۵
۳۹	الصراط المستقیم	علی بن یونس عاملی (م ۸۷۷)	کلام	تاریخ (فضایل): ۵	۵
۴۰	تأویل الآيات الظاهرة	علی استر آبادی (م ۹۴۰)	تفسیر	تفسیر: ۱۴	۱۴
۴۱	البرهان فی تفسیر القرآن	سید هاشم بحرانی (م ۱۱۰۷)	تفسیر	اخلاق ۵؛ تاریخ: ۱۹؛ تاریخ (فضایل): ۷؛ تفسیر: ۱۱؛ کلام ۲	۴۴
۴۲	مدینة معاجز	سید هاشم بحرانی (م ۱۱۰۷)	کلام	تاریخ: ۴؛ تاریخ (فضایل): ۹	۱۳

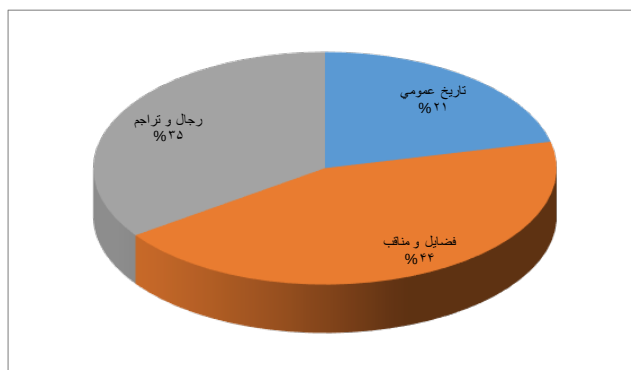
جدول و نمودار (۲) مربوط به درصد موضوعات روایات ابن عقده در دانش‌های اسلامی

ردیف	موضوع روایات	تعداد روایت	ردیف	موضوع روایات	تعداد روایت
۱	اخلاق	۱۰۴	۲	تاریخ	۴۹۹
۳	تفسیر	۸۷	۴	فقه	۲۶
۵	کلام	۱۴			

جدول و نمودار (۳) مربوط به ترکیب کمی روایات ابن عقده در حوزه تاریخ

ردیف	نوع گرایش	تعداد روایت	ردیف	نوع گرایش	تعداد روایت
۱	تاریخ عمومی	۱۰۸	۲	فضایل و مناقب	۲۲۲
۳	رجال و تراجم	۱۷۶			

پی‌نوشت‌ها:

۱. این کتاب با تحقیق صالح عبدالله قربان در صنعا، توسط موسسه الامام زید بن علی الثقافیه، به سال ۱۴۲۴ق. به چاپ رسیده است.
۲. انصاری قمی، نسخه‌ای از یک کتاب مفقود ابن عقده، محدث نامدار شیعه؛ ایشان در این مقاله، تمامی روایات ابن عقده در این کتاب را استخراج کرده است.

منابع

۱. ابن اثیر، محمد. (بی‌تا). أسد الغابة، تهران: موسسه اسماعیلیان.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۸ق). التوحید، تصحیح هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲). الخصال، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۴. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۴۱۶ق). لسان المیزان، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۵. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۴۱۵ق). تهذیب التهذیب، تحقیق صدقی جمیل عطار، بیروت: دارالفکر.
۶. ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (بی‌تا). معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین منهم قدیما و حدیثا، تحقیق محمدصادق بحر العلوم، بیروت، دارالاضواء.
۷. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (بی‌تا). المناقب فی آل ابی طالب 7، تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی و محمدحسین آشتیانی، قم: علامه.
۸. ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۰۰). الطرایف فی معرفة مذاهب الطوائف، قم: خیام.
۹. ابن طاووس، علی بن موسی. (بی‌تا). سعد السعود للنفوس منضود، قم: دارالذخائر.
۱۰. ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۰۹ق). فتح الأبواب بین ذوی الألباب و بین رب الأرباب، تصحیح محمد خفاف، قم، مؤسسة آل البيت : .
۱۱. ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۷۶). محاسبة النفس، با تصحیح شهید ثانی و کفعمی، تهران: مرتضوی.
۱۲. ابن عساکر، علی بن حسن. (۱۴۱۵ق). تاریخ مدینة دمشق، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.
۱۳. ابن ماکولا، احمد. (بی‌تا). إكمال الکمال، قاهره: دارالکتب الاسلامی.
۱۴. ابوالفرج اصفهانی. (۱۴۱۵ق). الاغانی، بیروت: دار احیاء التراث الاسلامی.
۱۵. آقا بزرگ تهرانی. (بی‌تا). الذریعه الی تصانیف الشیعه، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۱۶. حلی، حسن بن علی بن داوود. (۱۳۴۲). الرجال، تهران: دانشگاه تهران.

۱۷. حلي، حسن بن يوسف. (۱۴۱۷). خلاصة الاقوال في معرفة الرجال، قم: موسسه نشر اسلامي.
۱۸. خطيب بغدادی، احمد بن علي. (۱۴۱۷ق). تاريخ بغداد أو مدينة السلام، چاپ اول، بيروت: دارالكتب العلمية.
۱۹. خطيب بغدادی، احمد بن علي. (۱۴۳۰ق). الكفاية في علم الرواية، بيروت: مؤسسة الرسالة.
۲۰. ذهبي، محمد بن احمد. (۱۴۰۶). سير أعلام النبلاء، بيروت: مؤسسة الرسالة.
۲۱. زرارى، ابو غالب. (۱۳۹۹). رساله في آل اعين، بيروت: چاپخانه الرباني.
۲۲. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (بی تا). الفهرست، نجف: المكتبة المرتضوية و مطبعتها.
۲۳. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۴۱۴). الامالی، قم: دارالثقافة.
۲۴. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۴۰۷). تهذيب الأحكام، تحقيق حسن خراسان موسوی، تهران: دارالكتب الاسلاميه.
۲۵. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۳۸۱). رجال الطوسی، نجف: منشورات المكتبة و المطبعة الحيدرية.
۲۶. کلبرك، اتان. (۱۳۷۱). كتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، مترجمان سيد على قرائی و رسول جعفریان، چاپ اول، قم: كتابخانه عمومى آيت الله مرعشى نجفى.
۲۷. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علي. (۱۴۱۳). رجال النجاشی، قم: مؤسسة النشر الاسلامي.